

<https://rpil.ui.ac.ir/?lang=en>

Textual Criticism of Persian Literature

E-ISSN: 2476-3268

Document Type: Research Paper

Vol. 16, Issue 4, No. 64, Winter 2025

Received: 02/03/2024

Accepted: 25/07/2024

Kanz al-Ma'āref and Its Importance in Correcting Some Ancient Verse and Prose Texts

Salman Saket

Assistant professor, Department of Persian Language and Literature, Faculty of Letters and Humanities,
Ferdowsi University of Mashhad, Mashhad, Iran
Saket@um.ac.ir

Fateme Kenaghestani

Master of Literature, Department of Persian Language and Literature, Faculty of Letters and Humanities,
Ferdowsi University of Mashhad, Mashhad, Iran
Fateme.kenaghestani@gmail.com

Abstract:

The discovery of original source materials in ancient texts is highly significant for scholars. Revisers often rely on secondary sources in addition to older and more authoritative text versions when correcting and annotating literary works. These secondary sources encompass a range of materials, including translations, summaries, contemporaneous texts, and works utilized by the original author. One such important secondary source is the Persian text "Kanz al-Ma'āref", which provides insights into the Barmakid dynasty. This work was written by Abd al-Jalil ibn Yaḥyā Yazdimānd presented to Shāh Shudja' upon completion in central Iran in the 8th century. Two copies of Kanz al-Ma'āref, numbered 1342 and 1351, are housed in the National Library of France, while another copy is held in the Āref Ḥekmat Library in Medina though currently inaccessible. Beyond its historical significance in enhancing our understanding of the Barmakids, Kanz al-Ma'āref contains valuable textual passages that can be leveraged for analysis and correction of ancient verse and prose texts. The author incorporated various literary sources and quoted verses and phrases, making it a rich resource for scholars. This essay presented examples of such cases categorized into three groups: instances where the Kanz al-Ma'āref recording was more accurate than the corrected version; cases where one or more corrections of the original texts were accurate, while the Kanz al-Ma'āref recording was inaccurate; and situations where both the Kanz al-Ma'āref recording and the published correction(s) were correct, but the Kanz al-Ma'āref version was considered superior.

Keywords: *Kanz al-Ma'āref*, Barmakids History(s), Codicology, Text Correction, Persian Poetry, Prose Texts.

*Corresponding author

2476-3268© The Author(s). Published by University of Isfahan

This is an open access article under the CC BY-NC 4.0 License (<https://creativecommons.org/licenses/by-nc/4.0>).

10.22108/rpil.2024.140796.2340

Introduction:

The primary objective of ancient textual criticism is to uncover the lexically and syntactically original recordings of literary works. This endeavor is crucial for understanding the true meaning of a text, facilitating research into the history of language, and establishing a solid foundation for lexicography. To achieve this goal, editors often turn to external sources beyond the core text itself.

These secondary sources encompass a range of materials related to the ancient texts, which can be categorized as follows: 1) Translations, 2) Contemporaneous or later texts that contain excerpts or references to the original work, 3) Explanatory notes, excerpts, and marginal annotations of the work, and 4) Texts that the original author has used as sources.

The significance of these secondary sources has been particularly emphasized in the textual criticism of seminal works. For instance, Khāleqi-Motlaq has classified the secondary sources used in editing *Shāhnāme* into several groups, including parallel passages from related texts, excerpts, dictionaries, quoted verses, translations, common source materials, and texts in Pahlavi languages. Similarly, Khaṭībī has described the secondary sources for *Shāhnāme* as comprising translations, early Islamic-era sources, scattered verses from *Shāhnāme* in older texts, and Pahlavi language materials.

Furthermore, a dedicated article has been published in Khaṭībī's memorial book, highlighting the importance of the verses from *Shāhnāme* that are recorded in the work "*Kanz al-Ma'āref*".

One such secondary source that can be leveraged to enhance the editing and understanding of earlier texts is the Persian work "*Kanz al-Ma'āref*", also known as "*Tavārikh/Tārikh Ale Barmak*", which provides insights into the Barmakid dynasty. This text was composed by Abd al-Jalil ibn Yaḥyā ibn Abd al-Jalil ibn Muḥammad ibn Abd al-Baqī Yazdī and dedicated to Shāh Shudja' Moza'ffari in central Iran in the 8th century. The work is divided into 6 chapters, each focusing on a different Barmakid figure, including Barmak, Khāled, Yaḥyā, Faḍl, and Ja'far, while the final chapter discusses the downfall of the Barmakid family.

Three known copies of *Kanz al-Ma'āref* exist, two of which are accessible. The oldest version, housed in the National Library of France with the number 1342, was written in central Iran in the 8th century. The second copy, dated 926 AH, is also held in the National Library of France, numbered 1351. Another copy, identified as number 902/15 but currently inaccessible, is preserved in Āref Ḥekmat Library in Medina.

Despite its potential significance, *Kanz al-Ma'āref* has not been fully published in Iran and the importance of its textual recordings remains largely unknown. Only a single old lithograph edition was published in India between 1883 and 1885, but its accessibility and details are unclear due to the lack of available information.

Materials and Methods:

The relatively old initial edition of *Kanz al-Ma'āref* was composed for Shāh Shudja' Moza'ffari and holds royal status. This makes it a valuable resource for editing poems or parts of prose texts that need clarification. It is suspected that the author has had access to the court library as his/her grandfather has been a constable of Yazd City and corresponded with Khādjeh Rashid al-Din. The author is believed to have written the poems and texts from accurate and old copies preserved in the library.

This text is significant for editing because it serves as a secondary source. *Kanz al-Ma'āref* contains a mixture of prose, including numerous Persian and Arabic verses, hadith, stanzas, and proverbs, particularly in the artistic prose sections. The work contains 1542 Persian verses and the author has also used prominent prose in different parts. In addition to creating an engaging text, the author's selection of prose and verse texts helps to edit other texts, especially those that do not have an old version or whose old version is unavailable.

The author of *Kanz al-Ma'ārf* has focused on the works of Neẓāmī, particularly *Khusrow wa Shirin*, as well as Ferdowsi's *Shāhnāme*. The author has also chosen numerous poems from Sa'di's works and collections of poets, including Anwari, Dhabali Ghardhestāni, and Kamāl al-Din Isfahāni. The work includes excerpts from prose texts like the *Tardjomeye Tārikhe Yamini*, *Kalile wa Demne*, and *Nafthat al-Maṣdūr*, in addition to poetry texts. The similarities between *Kanz al-Ma'āref* and these texts suggest that the author has likely used them as sources.

Poems and prose phrases were analyzed in two separate sections for a more detailed comparison.

The verses from different books and texts in *Kanz al-Ma'āref* were divided into 3 categories: 1) Recordings that are accurate in *Kanz al-Ma'āref* but need correction in the revised or published version of the original text; 2) Correct records according to *Kanz al-Ma'āref* in one or more original texts, but incorrect in other editions; 3) Correct items in both *Kanz al-Ma'āref* and the original texts, where the *Kanz al-Ma'āref* recording is better than the original.

Research Findings

The analysis of the *Kanz al-Ma'āref* manuscript yielded several key findings that contributed to our understanding of Persian literary and historical texts from this period:

1. Accuracy and Reliability of *Kanz al-Ma'āref*: The comparisons conducted demonstrated that the older edition of *Kanz al-Ma'āref* held at the National Library of France contained highly accurate and reliable recordings of poems, prose passages, hadiths, and other textual elements. This made it a valuable secondary source for editing and improving the quality of other manuscripts and published versions of related works.

2. Unique and Overlooked Content: *Kanz al-Ma'āref* was found to include recordstand excerpts that were previously unnoticed or overlooked in other known texts from the same era. This highlighted the manuscript's significance as a repository of otherwise lost or obscured literary and historical content.

3. Connections to Court Libraries and Scholars: Evidence suggested the author of *Kanz al-Ma'āref* had had direct access to court libraries and archives, as well as connections to notable figures like the constable of Yazd. This provided an important context about the provenance and potential sources used in compiling the work.

4. Breadth of Literary References: *Kanz al-Ma'āref* drew from a wide range of Persian poetry and prose, including major works by Neẓāmi, Ferdowsi, Sa'di, and others. This breadth of references made the manuscript a valuable source for tracing intertextual connections and the circulation of literary works in this historical period.

5. Categorization of Textual Variants: The three-part categorization of verse and prose recordings in *Kanz al-Ma'āref* provided a framework for systematically assessing the accuracy and relationship of this manuscript to other primary sources. This methodological approach could be applied to further editorial work on Persian literary texts.

These findings underscored the significance of *Kanz al-Ma'āref* as an important secondary source that could contribute to improving the quality and fidelity of edited Persian texts from the medieval period. Further research into the manuscript's history and contents promises to yield additional insights of value to scholars in this field.

Discussion of Results and Conclusion:

The comparison of poem and prose phrase recordings in *Kanz al-Ma'āref* with other texts demonstrated that the older version of the work, specifically the one held in the National Library of France under the number 1342, contained accurate and reliable recordings. As a result, this edition could serve as a valuable secondary source for editing other texts.

Kanz al-Ma'āref held both historical and literary significance. Editors had discovered records that were previously unnoticed in other texts. Additionally, it contained records that were present or were found in surviving versions of those texts but were previously overlooked due to errors in reading.

This analysis showed that *Kanz al-Ma'āref* was an important source for scholars and editors working with related texts from the same period. The accuracy and unique content of this version made it a crucial reference point for improving the quality and fidelity of edited texts. By drawing on *Kanz al-Ma'āref*, editors can correct errors, recover lost passages, and gain deeper insights into the original works.

In conclusion, *Kanz al-Ma'āref* stood out as a remarkable manuscript that merited close study and incorporation into scholarly work on Persian literature and history from this era. Its value as a secondary source for editing could not be overstated and further research into its provenance and relationship to other key texts would undoubtedly yield important findings.

متن‌شناسی ادب فارسی

سال شانزدهم، شماره چهارم (پیاپی ۶۴)، زمستان ۱۴۰۳، ص ۹۵-۷۹

تاریخ وصول: ۱۴۰۲/۱۲/۱۲، تاریخ پذیرش: ۱۴۰۳/۵/۴

مقاله پژوهشی

کنزالمعارف و اهمیت آن در تصحیح برخی از متون نظم و نثر کهن

سلمان ساکت* ، استادیار گروه زبان و ادبیات فارسی، دانشکده ادبیات و علوم انسانی، دانشگاه فردوسی مشهد، مشهد، ایران

Saket@um.ac.ir

فاطمه کناغستانی، کارشناسی ارشد گروه زبان و ادبیات فارسی، دانشکده ادبیات و علوم انسانی، دانشگاه فردوسی مشهد، مشهد، ایران

Fateme.kenaghestani@gmail.com

چکیده:

یافتن ضبط‌های اصیل و صحیح در متون کهن از اهمیت بسیاری برخوردار است. مصححان گاهی برای رسیدن به این هدف، علاوه بر نسخه‌های اقدم و اصح متن از منابع جانبی استفاده می‌کنند. متون جانبی طیف وسیعی از آثار را در بر می‌گیرد که از آن جمله می‌توان به ترجمه‌ها، تلخیص‌ها، متن‌های هم‌دوره و متن‌هایی اشاره کرد که مؤلف از آنها بهره برده است. کنزالمعارف یکی از این متون جانبی است. این اثر که با نام‌های تاریخ/تواریخ آل برمک نیز شناخته می‌شود، متنی فارسی دربارهٔ برمکیان است که عبدالجلیل بن یحیی بن عبدالجلیل بن محمد بن عبدالباقی یزدی، آن را در یکی از شهرهای مرکزی ایران و در قرن هشتم نوشته و پس از پایان، به شاه شجاع مظفری تقدیم کرده است. از کنزالمعارف دو نسخه دستیاب شده است که با شماره‌های ۱۳۴۲ و ۱۳۵۱ در کتابخانه ملی فرانسه نگهداری می‌شود. همچنین، نسخه‌ای از این اثر در کتابخانه عارف حکمت مدینه محفوظ است که تاکنون دسترسی به آن ممکن نشده است. گذشته از اهمیت تاریخی کنزالمعارف در شناخت بیشتر و بهتر خاندان برمکیان، این اثر دربردارندهٔ ضبط‌های درخور تأملی است که می‌تواند در تصحیح دیگر متون به کار آید؛ زیرا مؤلف آن، در نگارش بخش‌های مختلف کتاب از متون گوناگونی استفاده کرده و ابیات و عباراتی را از آنها عیناً یا با تغییراتی اندک نقل کرده است. در این جستار نمونه‌هایی از این موارد در دو دستهٔ متون نظم و نثر نشان داده شده است. همچنین، نمونه‌های مذکور در سه دسته جای داده شده‌اند که عبارت‌اند از: قسمت نمونه‌هایی که ضبط کنزالمعارف صحیح و ضبط مصحح از آن، نادرست است؛ دوم نمونه‌هایی که ضبط کنزالمعارف در یک یا چند تصحیح از آن اثر آمده است، اما در تصحیح یا تصحیح‌های دیگر، ضبط/ضبط‌های نادرست دیده می‌شود و سوم نمونه‌هایی که اگرچه ضبط کنزالمعارف و تصحیح/تصحیح‌های منتشرشده از آن هر دو صحیح است، اما ضبط کنزالمعارف به دلایل بلاغی یا معناشناختی برتری دارد.

واژه‌های کلیدی

کنزالمعارف، تاریخ/تواریخ آل برمک، نسخه‌شناسی، تصحیح متن، اشعار فارسی، متون نثر

* مسؤول مکاتبات

2476-3268© The Author(s). Published by University of Isfahan

This is an open access article under the CC BY-NC 4.0 License (<https://creativecommons.org/licenses/by-nc/4.0/>).

10.22108/rpll.2024.140796.2340

مقدمه:

هدف غایی در تصحیح متون کهن، شناسایی ضبط‌های اصیل از نظر واژگانی و نحوی است. یافتن ضبط‌های صحیح، افزون بر این که به درک درست معنای متن می‌انجامد، پژوهش در تاریخ پیدایش و تطوّر لغت را نیز ممکن می‌سازد و بنیاد درست و محکمی برای فرهنگ‌نویسی ایجاد می‌کند. برای حصول این مهم، مصحح می‌تواند علاوه بر نسخه‌های اثر، از منابع جانبی نیز بهره‌برد.

منابع جانبی متونی را در بر می‌گیرد که به‌نوعی با متن کهن ارتباط دارند. این متون را می‌توان به چند دسته تقسیم کرد:

نخست ترجمه آثار؛ مانند شاهنامه بنداری از شاهنامه فردوسی که مصحح به آن توجه کرده است (ر.ک: خالقی مطلق، ۱۳۷۴، ص. ۷۴۰-۷۴۲).

دوم، متن‌هایی که هم‌زمان با مؤلف یا پس از او تألیف شده‌اند و بخشی از اثر پیشین را در خود جای داده‌اند؛ برای مثال نویسنده *مناهج الطالبین فی معارف الصادقین* بخشی از *قرّة العین* را در اثر خود نقل کرده است (قاضی اوش، ۱۳۹۷، ص. سی و شش).

سوم، شرح، گزیده یا حاشیه یک اثر؛ برای مثال گزیده‌های *ذخیره خوارزمشاهی*، یعنی *خفی علایی و الأغراض الطبّیة و المباحث العلائیة* می‌توانند در تصحیح این اثر به‌عنوان متون جانبی یاری‌رسان باشند (جرجانی، ۱۳۶۹، ص. شش).

چهارم، متن‌هایی است که مؤلف برای نوشتن اثر خود از آنها بهره‌برده است؛ چنان‌که برای تصحیح *تنسوخ‌نامه ایلخانی* می‌توان از متونی بهره‌برد که بنا به زعم پژوهشگران، هنگام تألیف *تنسوخ‌نامه* پیش روی خواجه رشیدالدین بوده است (طوسی، ۱۳۴۸، ص. ۱۳-۱۴).

پیشینه:

از آنجاکه *کنزالمعارف* متنی به‌نسبت تازه‌یاب است و تاکنون به‌طور کامل در ایران تصحیح و منتشر نشده است، اهمیت ضبط‌های نسخ آن در تصحیح متون ناشناخته مانده است. تنها یک چاپ سنگی کهن از این کتاب در هند و در فاصله ۱۸۸۳-۱۸۸۵م. در قطع وزیری منتشر شده است که خان‌بابا مشار به آن اشاره کرده است و به‌دلیل دسترسی‌نداشتن، اطلاع از چگونگی آن ممکن نیست (مشار، ۱۳۵۰، ج. ۱۰۱۶/۱).

شارل شفر از نخستین کسانی بود که این متن را معرفی کرد. به همت او گزیده‌ای از متن *کنزالمعارف* به فارسی در منتخبات فارسی به چاپ رسید که مبنایی برای استناد به این کتاب تاریخی شد (Schefer, 1883, V. 2/1-54). نیز ترجمه‌ای به فرانسه از *تواریخ آل برمک* در همین اثر به همراه جملات و عباراتی از متن فارسی آمده است (Schefer, 1883, V. 2/1-64). گفتنی است که صفحات کتاب *منتخبات فارسی* از دو سو با شماره یک آغاز می‌شود و از یک طرف کتاب، متن‌های فارسی و از طرف دیگر، ترجمه متون به فرانسه آمده است.

پیش از این برخی از پژوهشگران به اهمیت منابع جانبی در تصحیح متون پرداخته‌اند. این بازنمایی، بیشتر درباره متون درجه اول همچون *شاهنامه فردوسی* بوده است؛ برای مثال، خالقی مطلق منابع جانبی در تصحیح *شاهنامه* را در چند دسته برمی‌شمارد: ۱. بخش‌هایی از متن که در آثاری با موضوع مشابه آمده‌اند؛ ۲. گزیده‌ها؛ ۳.

واژه‌نامه‌ها؛ ۴. بیت‌هایی که در متون دیگر آمده است؛ ۵. ترجمه‌ها؛ ۶. متونی که با شاهنامه مأخذ مشترک دارند و ۷. متون پهلوی (خالقی مطلق، ۱۳۷۴، ص. ۷۲۸). نیز خطیبی منابع جانبی را در تصحیح شاهنامه به چند دسته تقسیم می‌کند: ۱. ترجمه‌ها؛ ۲. منابع قرون اولیه دوره اسلامی؛ ۳. ابیات پراکنده از شاهنامه در متون کهن و ۴. متون پهلوی (خطیبی، ۱۳۸۹، ص. ۵۴).

به صورت اختصاصی مقاله‌ای درباره اهمیت ضبط‌های ابیات شاهنامه در کنزالمعارف در ویژه‌نامه مرحوم خطیبی منتشر و در آنجا بسیاری از ضبط‌های درخور توجه ابیات شاهنامه در کنزالمعارف نشان داده شده است (ساکت، ۱۴۰۲، ص. ۶۶۱-۶۶۶)؛ بنابراین، در این جستار از بازنمایی دوباره آنها صرف نظر شده است.

بحث اصلی:

معرفی کنزالمعارف

یکی از متونی که می‌تواند در تصحیح متون پیش از خود به کار آید، کنزالمعارف است. کنزالمعارف که با نام‌هایی چون «تواریخ/ تاریخ آل برمک» نیز شناخته شده، متنی فارسی درباره برمکیان و صفات و خصال نیکوی آنان است. عبدالجلیل بن یحیی بن عبدالجلیل بن محمد بن عبدالباقی یزدی این اثر را در قرن هشتم و در مرکز ایران نوشت و به شاه شجاع مظفری تقدیم کرد. این اثر در شش باب تألیف شده است و در هر باب به یکی از شخصیت‌های مهم برمکیان پرداخته شده است. در این فصول درباره برمک، خالد، یحیی، فضل و جعفر بخش‌های جداگانه وجود دارد و باب آخر درباره برانداختن برمکیان است.

معرفی نسخ کنزالمعارف

از این اثر سه نسخه شناخته شده و دو نسخه دستیاب شده است. قدیمی‌ترین نسخه اثر اگرچه تاریخ ندارد، اما در قرن هشتم و در مرکز ایران کتابت شده است. این نسخه با شماره ۱۳۴۲ در کتابخانه ملی فرانسه نگهداری می‌شود. دومین نسخه در تاریخ ۹۲۶ ق. کتابت شده است. کتابت این نسخه برای اهدا به سلطان سلیمان آغاز شد و به سلطان سلیم اهدا شد. این نسخه با شماره ۱۳۵۱ در کتابخانه ملی فرانسه نگهداری می‌شود. دیگر نسخه این اثر که دستیاب نشده است، با شماره ۹۰۲/۱۵ در کتابخانه عارف حکمت مدینه محفوظ است. تصحیح این اثر بر مبنای دو نسخه کهن به شماره‌های ۱۳۴۲ و ۱۳۵۱ کتابخانه ملی فرانسه به کوشش نویسندگان این سطور انجام پذیرفته است و به زودی عرضه خواهد شد (تصویر برگ نخستین و پایانی این دو نسخه پیوست شده است).

دلایل اهمیت کنزالمعارف در تصحیح متون کهن

از آنجا که نسخه اقدام این اثر به نسبت کهن است و برای شاه شجاع مظفری کتابت شده و سلطنتی است، در برخی از موارد در تصحیح اشعار یا قسمت‌هایی از متون منثور یاری‌رسان است که صورتی آشفته و مغلو

دارند. این گمان نیز مطرح است که چون پدربزرگ مؤلف، محتسب شهر یزد بوده و نامه‌هایی نیز به خواجه رشیدالدین نوشته است، مؤلف کنزالمعارف به کتابخانه درباری دسترسی داشته و اشعار و متون را از روی نسخ صحیح و کهنی یادداشت می‌کرده که در آنجا نگهداری می‌شده است.^۱

اهمیت این اثر در تصحیح متون به‌عنوان منبعی جانبی از آن‌روست که کنزالمعارف نثری ترکیبی دارد و در تمام بخش‌های اثر به‌ویژه قسمت‌هایی که به نثر فنی است، آیات، احادیث، ابیات، مصرع‌ها و ضرب‌المثل‌های فارسی و عربی بسیاری آورده است.

این اثر حاوی ۱۵۴۲ بیت فارسی است. ضمن اینکه مؤلف در قسمت‌های متفاوت اثر از نثرهای برجسته پیش از خود بهره برده است. انتخاب مؤلف از متون نظم و نثر علاوه بر اینکه متنی دلکش و گزیده‌ای زیاده فراهم آورده است، در تصحیح متون دیگر یاری‌رسان است؛ به‌خصوص متونی که نسخه کهن ندارند یا نسخه کهن آنها دستیاب نشده است.

مؤلف کنزالمعارف از بین متون نظم به آثار نظامی به‌ویژه خسرو و شیرین و همچنین به شاهنامه فردوسی توجه ویژه‌ای نشان داده و از آثار سعدی و دیوان‌های شاعرانی چون انوری، جلی غرجستانی و کمال‌الدین اصفهانی نیز اشعار زیادی انتخاب کرده است.

علاوه بر متون نظم، گزیده‌هایی از متون نثری چون ترجمه تاریخ یمنی، کلیله و دمنه و نفثه المصنوع در این اثر آمده است. همچنین، شباهت‌هایی بین کنزالمعارف و متون پس از آن دیده می‌شود که به احتمال زیاد، به دلیل یکسان‌بودن متن‌هایی است که مؤلف این اثر و آن متون از آنها بهره برده‌اند.

برای مقایسه دقیق‌تر، اشعار و عبارت‌های متون در دو بخش جداگانه بررسی شده‌اند. ابیاتی که از دواوین و متون مختلف در کنزالمعارف آمده است، در سه دسته قرار داده شده‌اند:

دسته اول شامل ضبط‌هایی است که در متن کنزالمعارف صحیح است و در تصحیح یا صورت انتشار یافته متن اصلی، صحیح به نظر نمی‌رسد؛

دسته دوم دربرگیرنده ضبط‌هایی است که در یک یا چند تصحیح از متون اصلی مورد نظر، صحیح و مطابق کنزالمعارف آمده است و در تصحیح/تصحیح‌های دیگر نادرست است؛

دسته سوم شامل ضبط‌هایی است که در کنزالمعارف و متون اصلی صحیح هستند، ولی ضبط کنزالمعارف به متن اصلی برتری دارد.

۱. ابیاتی که ضبط کنزالمعارف به تصحیح آن‌ها کمک می‌کند.

۱.۱. ابیاتی که ضبط آنها در کنزالمعارف صحیح است:

تا ز نار آید دختان و تا ز آب آید بخار	تا ز خاک آید درنگ و تا ز باد آید شتاب
بدسگالان تو را یک دم زدن خالی مباد	سر ز خاک و لب ز باد و دل ز نار و چشم از آب

(یزدی، سده ۸ گ. ۴۱ پ)

در دیوان عبدالواسع جبلی به جای «نار» در مصرع دوم بیت دوم، «ناز» انتخاب شده است (عبدالواسع جبلی، ۱۳۳۹، ج. ۴۱/۱-۴۲) و نسخه بدلی هم برای آن ذکر نشده است. پذیرفتنی است که آوردن عناصر چهارگانه «آتش، آب، خاک و باد» رابطه‌ای معنایی را شکل می‌دهد که در اشعار دیگر هم نمونه‌های فراوانی دارد و در این دو بیت که موقوف‌المعانی نیز هستند، ضبط «نار=آتش» مناسب‌تر است.

گفتنی است این نمونه به احتمال زیاد در زمرة اغلاط مطبعی است که از نظر مصحح محترم و ناشر جا مانده است.

از پی جود تو خیزد چار چیز از چار جای زر ز کان سیم از جبل در از صدف لعل از حصا

(یزدی، سده ۸ گ. ۱۶۶ پ)

دردیوان عبدالواسع جبلی به جای «حصا = سنگریزه»، «صفا» انتخاب شده است (عبدالواسع جبلی، ۱۳۳۹، ج. ۹/۱). مصحح برای انتخاب «صفا» چنین توضیح داده است که «صفا نام کوهی نزدیک مکه است».

باتوجه به اینکه در اینجا هیچ کدام از موارد مشابه (کان، جبل و صدف) اسم خاص نیستند، ضرورتی ندارد در اینجا نام خاص «صفا» انتخاب شود. این موارد همگی چیزهای بی ارزش هستند و «حصا» نیز به همین قرینه مناسب تر است. همچنین، تقابل لعل یا گهر و حصا باز هم در اشعار آمده است:

چشم بینا بهتر از سیصد عصا چشم بشناسد گهر را از حصا

(مولوی، ۱۳۳۶، ص. ۱۲۲۷)

ضمن اینکه لعل خیزی سنگریزه مشهور است:

سالها باید که تا یک سنگ اصلی ز آفتاب لعل گردد در بدخشان یا عقیق اندر یمن

(سنایی، ۱۳۶۲، ص. ۴۸۵)

نه از تیرشان باک نز تیغ تیز نه از آب بیم و نه ز آتش گریز

به دل شیر تند و به تن پیل مست به کین برق تیغ و به تیر ابردست

(یزدی، سده ۸ گ. ۳۰ پ)

در گرشاسپ نامه مصرع دوم بیت دوم به این صورت آمده است: «به کین برق تیز و به تیر ابردست» (اسدی، ۱۳۵۴، ص. ۴۰۴).

در تصحیح گرشاسپ نامه از مجموعه ای از نسخ برای تصحیح متن استفاده شده و نسخه ای به تاریخ ۸۶۰ ق. به عنوان نسخه اساس انتخاب شده است؛ اما با عنایت به چاپ عکسی نسخه ای از گرشاسپ نامه که به تاریخ ۷۵۵ ق. کتابت شده است، ضبطی مشابه با کنزالمعارف دیده می شود:

نه از مرگشان باک نه از تیغ تیز نه از آب بیم و نه ز آتش گریز

به دل شیر بند و به تن پیل مست به کین برق تیغ و به تیر ابردست

(اسدی طوسی، ۱۳۹۴، ص. ۱۴۸)

این ضبط معنای صحیح تری دارد و باتوجه به استفاده از ترکیب «ابدست» در نیمه دیگر این مصرع، به نظر می رسد در اینجا هم باید از ترکیب «برق تیغ» استفاده شود.

از نوک مژه سد سکندر سفتن صد آتش نمرود به دیده رفتن

به زان باشد که دوستان خود را در پیش ستودن و ز پس بد گفتن

(یزدی، سده ۸ گ. ۱۲۲ پ)

این دو بیت در دیوان اوحالدالدین کرمانی به این صورت آمده است:

با برگ مژه سد سکندر سفتن صد آتش نمرود به دیده سفتن
به باشد از آنک دوستان خود را در پیش ستودن و ز پس بد گفتن
(اوحالدالدین کرمانی، ۱۳۶۶، ص. ۲۵۲)

صورت «برگ مژه» در متون دیگر هیچ شاهی ندارد؛ درحالی که تعبیر «نوک مژه» در اشعار فارسی کهن و نو وجود دارد؛ برای مثال:

شب دراز دو چشمم همی ز نوک مژه عقیق ناب چکانیده بر صحیفه زر
(انوری، ۱۳۳۷، ج. ۱۹۶/۱)

بنابراین، از آنجاکه بعید به نظر می‌رسد ترکیب «برگ مژه» تنها یکبار در ادبیات فارسی و تنها در این دیوان وجود داشته باشد و معنای واضحی نیز ندارد، ضبط «نوک مژه» ای صحیح است که در کنزالمعارف آمده است.

۱. ۲. ابیاتی که ضبط آنها در کنزالمعارف با یکی از تصحیح‌های منتشرشده مطابق است:

فلک درخش همی‌بارد و هوا الماس ز خاک سنگ همی‌روید و ز آب آهن
شمامه‌های ۲ بلور است شاخ هر گلبن خزانه‌های عبیر است خاک هر معدن
(یزدی، سده ۸، گ. ۴۸ پ)

در دیوان عمیق بخاری (تصحیح نفیسی) این دو بیت به این صورت آمده است:

ملک درخش همی‌بارد و فلک الماس ز خاک سنگ همی‌روید و ز آب آهن
شمامه‌های بلورست شاخ هر گلبن خزینه‌های عبیرست خاک هر معدن
(عمیق بخاری، ۱۳۳۹، ص. ۱۸۶)

در این تصحیح به عادت برخی از مصححان گذشته، نسخه‌بدلی برای این بیت ذکر نشده است.

همین دو بیت در تصحیح شعبانلو از این دیوان به این صورت آمده است:

فلک درخش همی‌بارد و هوا الماس ز خاک سنگ همی‌روید و ز آب آهن
شمامه‌های بلور است شاخ هر گلبن خزینه‌های عبیر است خاک هر معدن
(عمیق بخاری، ۱۳۸۸، ص. ۳۰۱)

مهم‌ترین حسن تصحیح شعبانلو از دیوان عمیق این است که تمام نسخه‌بدل‌ها آورده شده است.

این دو بیت توصیف فصل زمستان است و در آن شاعر قصد دارد بگوید که از آسمان نزولات آسمانی فرومی‌ریزد. پس ضبط صحیح «فلک» است که با «هوا» نیز تناسب دارد. این ضبط بین تصحیح شعبانلو از دیوان عمیق و کنزالمعارف مشترک است؛ البته شعبانلو «ملک» را در نسخه‌بدل‌ها آورده است.

تعبیر «باریدن فلک» در اشعار فارسی نمونه دارد:

چو گل بنمود گل را هامواره فلک بارید بر تاجش ستاره
(گرگانی، ۱۳۱۴، ص. ۴۷۲)

صورت بیت دوم در تصحیح زنجانی از خسرو و شیرین مطابق با کنزالمعارف است (نظامی، ۱۳۹۰، ص. ۲۲۳)، اما این بیت در تصحیح دستگردی به این صورت است:

به بوسی برفروز افسرده‌ای را به بویی زنده گردان مرده‌ای را
(نظامی، ۱۳۷۸، ص. ۳۷۳)

و در تصحیح ثروتیان و تقاروف به این صورت آمده است:

به نوری برفروز افسرده‌ای را به بوسی زنده گردان مرده‌ای را
(نظامی، ۱۳۹۲، ص. ۴۳۵؛ نظامی، ۱۹۶۰م، ص. ۶۴۳)

باوجود اینکه در نسخه‌بدل‌های زنجانی و ثروتیان صورت «بوسی» آمده است، ضبط «افسرده» در دو معنی یخ‌زده و غمگین در ارتباط با «برافروختن» تضاد ایجاد می‌کند و افروختن با «نور» سازگار است نه با «بوس».

امیدم هست کاین محنت سرآید مراد شه بدین زودی برآید
گشاید بند چون دشوار گردد بخندد شمع چون بیمار گردد
(یزدی، سده ۸، گ. ۳۵ پ)

مصرع دوم بیت دوم در تصحیح‌های خسرو و شیرین به دو صورت آمده است: در تصحیح زنجانی، ثروتیان و تقاروف به صورت «بخندد شمع چون بیمار گردد» (نظامی، ۱۳۹۰، ص. ۲۰۹؛ نظامی، ۱۳۹۲، ص. ۴۱۲-۴۱۳؛ نظامی، ۱۹۶۰م، ص. ۶۰۴) و در تصحیح دستگردی به صورت «بخندد صبح چون شب تار گردد» (نظامی، ۱۳۷۸، ص. ۳۵۰). در این دو بیت شاعر می‌خواهد بگوید که در پی هر سختی، آسانی است و به دنبال هر ناخوشی، راحتی و خوشی در راه است، از این رو، بند وقتی گشوده می‌شود که به شدت دشواری برسد و شمع وقتی خندان و شعله‌ور می‌شود که بسوزد و بیمار شود؛ یعنی لاغری و نزاری شمع هنگام سوختن، باعث خنده اوست. هرچند صورت «بخندد صبح چون شب تار گردد» هم نادرست نیست و در پایان شب، صبح از راه می‌رسد. به نظر می‌رسد با توجه به تصویرسازی و جان‌بخشی‌های فراوان نظامی، ضبط «بخندد شمع چون بیمار گردد» به آنچه او نوشته است، نزدیک‌تر باشد. همچنین، مضمون توأمان ودن غم و شادی شمع باز هم در آثار نظامی آمده است:

چو شمع از بهر آن سوزم بر آتش که باشد شمع وقت سوختن خوش
(نظامی، ۱۳۷۸، ص. ۲۹۳)
سرو شو از بند خود آزاد باش شمع شو از خوردن خود شاد باش
(نظامی، ۱۳۷۶، ص. ۱۰۱)

یکی آفریننده دانم که هست کجا جویمش چون شوم ره‌پرست
(یزدی، سده ۸، گ. ۱۱ ر)

آخرین کلمه از این بیت در تصحیح‌های گوناگون/قبال‌نامه به همین صورت آمده است (نظامی، ۱۳۷۹، ص. ۱۲۵؛ نظامی، ۱۳۸۱، ص. ۵۳؛ نظامی، ۱۳۶۳، ص. ۸۵) و فقط در تصحیح دستگردی به جای آن، «ره‌به‌دست»

ضبط شده است (نظامی، ۱۳۸۸، ص. ۱۱۰). گفتنی است که ضبط «ره‌پرست» در نسخه‌بدل‌های تصحیح دستگردی وجود داشته، ولی صورت مختار او نبوده است.

به نظر می‌رسد با تکیه بر نسخه مورد استفاده دستگردی و نیز اجتماع اکثر نظامی‌پژوهان، ضبط «ره‌پرست» که معنای واضحی هم دارد، درست‌تر باشد؛ علاوه بر این، نظامی در هفت‌پیکر نیز همین ترکیب را استفاده کرده است:

آبِ گُل خاک ره‌پرستانش گُل کمریند زیردستانش

در تصحیح دستگردی بیت این‌گونه معنی شده است: «یعنی گلاب خوشبو در پیش راه کسانی که راه و رسم او را می‌پرستیدند، خاک پست و گل بنده کمر بسته زیرستان وی بود. ره‌پرست: کسانی که خاک راه او را پرستیده سجده می‌کردند» (نظامی، ۱۳۹۰، ص. ۲۱۶).

ما دل ز مراعات جهان برکنندیم صد نعمت را به متّی نپسندیم

در خانه شویم و در به خود دربندیم بر کهنه جهان چون گل نو می‌خندیم

(یزدی، سده ۸، گ. ۳۷ پ)

این دو بیت در *موعظ سعدی* به تصحیح فروغی به این صورت آمده است:

تا دل ز مراعات جهان برکندم صد نعمت را به متّی بپسندم

هرچند که نو آمده‌ام از سر ذوق بر کهنه جهان چون گل نو می‌خندم

(سعدی شیرازی، ۱۳۲۰، ص. ۲۰۰)

شاعر در این بیت می‌گوید که دل از توجه و عنایت به دنیا کنده است، بنابراین اگر صد نعمت را با متّی به او بدهند، قبول نمی‌کند.

این دو بیت در تصحیحی با مقدمه عباس اقبال آشتیانی در *کلیات سعدی* به صورت صحیح و مطابق کنزالمعارف آمده است:

ما دل ز مراعات جهان برکنندیم صد نعمت را به متّی نپسندیم

هرچند که نو آمده‌ایم از سر ذوق بر کهنه جهان چون گل نو می‌خندیم

(سعدی شیرازی، ۱۳۱۷، ص. ۳۸۴)

۱.۳. ابیاتی که ضبط آنها در کنزالمعارف در مقایسه با صورت آنها در دواوین برتری دارد:

ای جود تو ز لذّت بخشش سوالجوی وی عفو تو ز غایت رحمت گناه‌دوست

(یزدی، سده ۸، گ. ۲۶ ر)

در *دیوان سنایی* به جای «گناه‌دوست»، «پناه دوست» آمده است (سنایی غزنوی، ۱۳۶۲، ص. ۱۰۵۴؛ ۱۳۳۶،

ص. ۶۷۹) که اگرچه غلط نیست، اما در مقایسه با ترکیب «گناه‌دوست» با معنای کلام سازگاری کمتری دارد؛ زیرا «پناه دوست» بودن چندان مناسبتی با غایت رحمت ندارد؛ علاوه بر این، از آنجاکه در پایان مصرع اول، از ترکیب «سؤالجوی» استفاده شده است، برای ایجاد صنعت موازنه در بیت، آوردن یک ترکیب دیگر در پایان مصرع دوم ضروری به نظر می‌رسد.

ترکیب «گناه‌دوست» شواهد دیگری نیز دارد؛ از جمله:

تا سوی تنگنای دلم یافت راه دوست آن دل که توبه‌دوست بدی شد گناه‌دوست
(مجد همگر، ۱۳۷۵، ص. ۳۰۰)

شده همنشین سگ کوی خویش عروسان پاکیزه بی کدخدا
یکی زار و گریان که وا خان و مان یکی نوحه‌گر کآه رسوا بیا
بسا روی پوشیده کو نامدی ز خانه برون روز سور و عزا
کنون از سر عجز و بیچارگی گرفتست بیگانه را آشنا
(یزدی، سده ۸، گ. ۱۳۷ پ)

این ابیات ذیل قصیده‌ای در دیوان کمال‌الدین اسماعیل اصفهانی آمده است. او اوضاع نامناسب دوران خود را برای ممدوحش، رکن‌الدین مسعود شرح داده است. در دیوان او به جای «بی‌کدخدا»، «باکدخدا» آمده است (کمال‌الدین اسماعیل، ۱۳۴۸، ص. ۲۵۷).

کمال‌الدین اسماعیل قبل از ابیات مذکور چنین آورده است:

چو دوک این یکی ریسمان در گلو چو چرخ آن یکی کنده بر دست و پا
یکی برکشیده رگ از تن چو چنگ یکی کعب سوراخ کرده چو نا
زن پارسا چون گل پارسی برون اوفتاده ز پرده‌سرا
(کمال‌الدین اسماعیل، ۱۳۴۸، ص. ۲۵۵)

گویی در آن دوران آسایشی برای هیچ طبقه‌ای وجود نداشته است و همه گروه‌های جامعه از ثروتمند و مستمند، پیر و جوان و زن و مرد در رنج و سختی بوده‌اند. در قسمت مشخص شده توصیف عروسان عفیف و معصومی مطرح شده است که بیداماد (بدون همسر) دچار سختی شدند و طبیعی است که ضبط «بی‌کدخدا» برای این قسمت صحیح‌تر است. ضمن اینکه آوارگی زنان بدون همسرانشان، موضوعی است که شاعر را رنجانده است. بدیهی است آوارگی همه اعضای یک خانواده به سختی آوارگی زنان و کودکان نیست. به نظر می‌رسد کاتب هنگام نوشتن این بیت، نظری سوی بیت قبل انداخته و به همین سبب این اشتباه از او سر زده است. بیت قبل به این صورت است:

به تعجیل گهواره را مادران برون برده از خانه با صد بکا

خروشی برکشیدی رعد چونان که موی مردگان گشتی چو سوزن
تو گفتی نای رویین هر زمانی به گوش اندر دمیدی یک دمیدن
(یزدی، سده ۸، گ. ۴۹ ر)

این دو بیت از منوچهری است و بیت اول در دیوان او به تصحیح دبیرسیاقی و یغمایی به این صورت آمده است:

خروشی برکشیدی تند تنادر که موی مردمان کردی چو سوزن

(منوچهری، ۱۳۳۸، ص. ۶۴؛ منوچهری، ۱۳۹۲، ص. ۱۲۲)

برخاستن موی تن در هنگام ترس و تعجب، امری عادی است، اما برخاستن موی مردگان که در کنزالمعارف آمده است، اغراق بیشتری دارد. ضمن اینکه «نای رویین» در بیت بعد و دمیدن و صدای هول‌انگیز آن، یادآور

صور اسرافیل و برخاستن مردگان در روز قیامت و مؤید ضبط کنزالمعارف است. این مضمون ریشه قرآنی دارد: وَنُفِخَ فِي الصُّورِ فَصَعِقَ مَنْ فِي السَّمَاوَاتِ وَمَنْ فِي الْأَرْضِ إِلَّا مَنْ شَاءَ اللَّهُ ثُمَّ نُفِخَ فِيهِ أُخْرَىٰ فَإِذَا هُمْ قِيَامٌ يَنْظُرُونَ [الزمر (۳۹)، ۶۸].

۲. عبارت‌هایی که ضبط کنزالمعارف به تصحیح آنها کمک می‌کند:

۲.۱. عبارت‌هایی که ضبط آن در کنزالمعارف صحیح است:

تا وقت صبح که آفتاب منیر از حیاء ضیاء او تیغ نورانی برکشید و ماه غمگین از رشک اشراق او سپر سیمایی در غلاف باختر نهان کرد (یزدی، سده ۸، گ. ۹۴ پ).

مشابه این قسمت عبارت در زبده‌التواریخ به این صورت آمده است: «بر رای انور که آفتاب از حیای صفای او تیغ نورانی از قراب خاور برنیاورد و ماه عکس‌پذیر از رشک ابراق او سر سیمایی در غلاف باختر نهان کند» (حافظ ابرو، ۱۳۸۰، ج. ۱۶۳/۳).

به نظر می‌رسد آفتاب باید از ضیاء شخص یا چیزی حیا کند و خجالت بکشد و تناسب «ضیاء» با کلمات «انور، آفتاب و نورانی» برقرار می‌شود.

هارون‌الرشید آن خلیفه معدلت‌شعار که آتش هیبت او روی ماه را سیاه گردانیده بود و آن کامگار که نهنگ بحر عمان از نهیب او دندان در کام نهان کرده، عقاب دلاور چنگل خویش از بهر کرکسان او به خدمتی می‌فرستاد و همای همایون در سایه شهر سیمرخ او پناه می‌طلبید، بر مسند امامت قرار گرفت (یزدی، سده ۸، گ. ۲۰ پ).

این قسمت در اغراض‌السیاسه به این صورت آمده است: «هارون‌الرشید آنکه عکس شعله بآس او روی مریخ سرخ کرده بود و آتش هیبت او چهره ماه سیاه گردانیده، کامگاری که نهنگ دریای عمان از نهیب او دندان در کام نهان کرده بود و ...، عقاب دلاور چنگل خویش از بهر گره‌گشایی او به خدمتی می‌فرستاد و همای همایون در سایه شهر سیمرخ جاه او پناه می‌طلبید ...».

عقاب پرنده‌ای شکاری است و کرکس پرنده‌ای مرده‌خوار. در بین عقاب و کرکس آن که بر دیگری ازلحاظ خوی شکارکردن برتر است، عقاب است و در اینجا اینکه عقاب چنگال خویش را برای کرکسان او بفرستد، یعنی نهایت تواضع و خضوع را در برابر وی نشان داده است و این بسیار پذیرفته‌تر است، از اینکه گفته شود عقاب چنگال خویش را برای گره‌گشایی کسی فرستاده است.

همچنین، به نظر می‌رسد موارد دیگر در این بند همگی به صورت دوگانه آمده است: «آتش هیبت و روی یا چهره ماه»، «کامگار و نهنگ بحر یا دریای عمان» و «همای همایون و سایه شهر سیمرخ [جاه] او» و در اینجا نیز با پذیرفتن ضبط «کرکس» این دوگانه به وجود می‌آید. به احتمال زیاد مصحح اغراض‌السیاسه به علت شباهت شیوه نگارش کرکس و گره‌گشایی دچار خطا شده است.

۲.۲. عبارتی که ضبط آن در کنزالمعارف صحیح و با یکی از تصحیح‌های منتشر شده مطابق است:

و سقف سرای را اگر به اوج نسرین و فرق فرقدان رسانید، غراب‌البین مرگ بر گوشه ایوانش به ناله زار پرده زیر برخواند... (یزدی، سده ۸، گ. ۲۴ پ).

این قسمت در مرزبان‌نامه، تصحیح روشن به این صورت آمده است: «و سقف سرای را اگر به اوج فرقدین و قعر زمین رسانی، غراب‌البین مرگ بر گوشه ایوانش در ناله زار و پرده زیر ... خواند ...» (ورواوینی، ۱۳۷۶، ص. ۱۲۹).

روشن است که توصیف کردن بلندی سقف با تعبیراتی که در کنزالمعارف آمده است، یعنی اوج نسرین و فرق فرقدان متناسب است و نسبت دادن بلندی سقف با قعر زمین صحیح نیست. گفتنی است این قسمت در مرزبان‌نامه، تصحیح قزوینی به صورت صحیح و این چنین آمده است «... به اوج فرقدین و فرق مرزمین رسانی ...» (ورواوینی، ۱۳۲۶، ص. ۷۱). «مرزمین» نام دو ستاره است و با سقف سرا متناسب است.

نتیجه‌گیری:

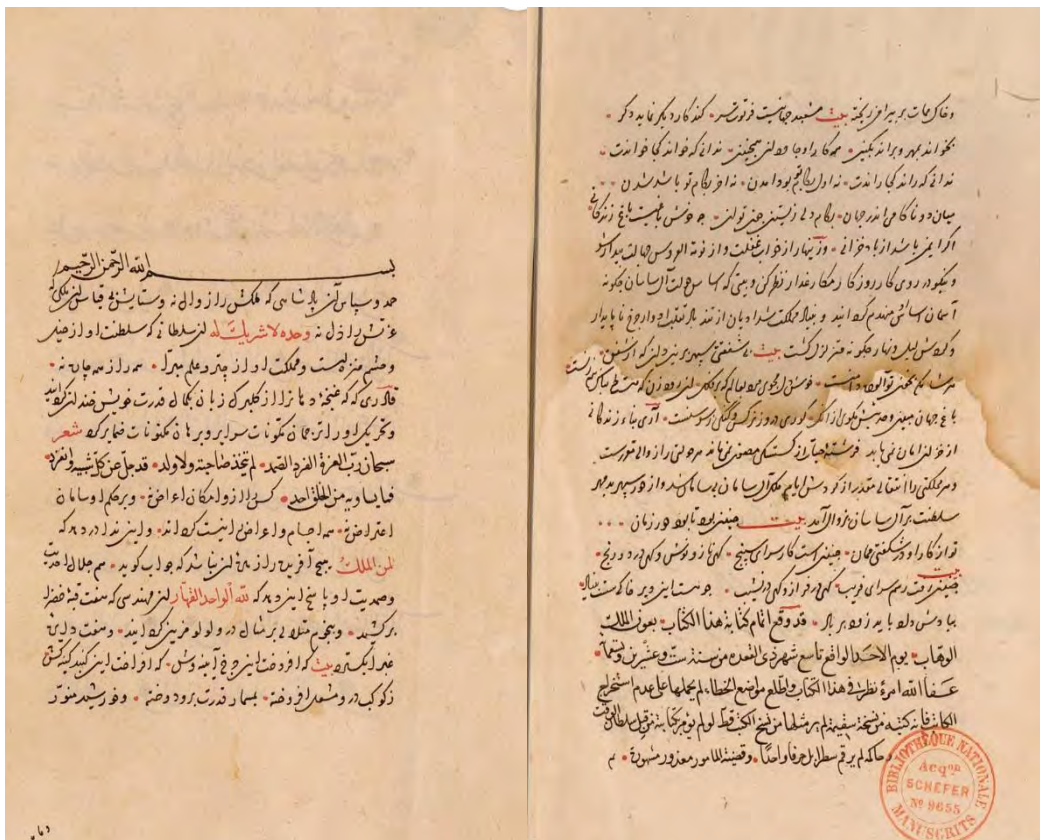
مقایسه ضبط‌های اشعار و عبارت‌های منثور در کنزالمعارف با متن و نسخه‌بدل‌های متون دیگر نشان می‌دهد که این اثر به‌ویژه نسخه قدیم‌تر آن که به شماره ۱۳۴۲ در کتابخانه ملی فرانسه نگهداری می‌شود، دارای ضبط‌های صحیح و قابل اعتنایی است؛ از این رو می‌تواند به عنوان منبعی جانبی در تصحیح متون دیگر به کار رود. به نظر می‌رسد کنزالمعارف که متنی تألیفی است، علاوه بر اهمیت‌های تاریخی و ادبی فراوانی که دارد، ضبط‌هایی را که تاکنون به آنها در متون گوناگون توجه نشده است، پیش روی مصححان قرار می‌دهد. همچنین، واجد ضبط‌هایی است که تاکنون در نسخه‌های برجامانده از آن متون وجود نداشته یا به علت بدخوانی مغفول مانده است.

پی‌نوشت‌ها

۱. برای اطلاع از این موضوع، می‌توان به نسخه‌های مکتوبات رشیدی مراجعه کرد که عبدالجلیل بن محمد از آن با عنوان توضیحات رشیدی یاد کرده است (رک: رشیدی، قرن هشتم، ش ۳۴۱۵، ۳۸۳۳).
۲. به جای این کلمه در کنزالمعارف «ستام» آمده است که ممکن است صورتی دیگر از واژه «استام» باشد. این واژه در لغت‌نامه دهخدا ذیل مدخل «استام» چنین معنی شده است: «سیخ که در تون حمام و تنور نانوايي به کار برند» (دهخدا، ۱۳۷۷، ج. ۲/۲۱۰۵). هرچند شاهی برای آن نیامده است؛ از این رو، ضبط «ستام» در کنار «شمامه = قندیل» می‌تواند محل تأمل باشد.

تصویر ۱. عبدالجلیل یزدی، کنزالمعارف، نسخه کتابخانه ملی فرانسه به شماره ۱۳۴۲، برگ نخست و پایان

تصویر ۲. عبدالجلیل یزدی، کنزالمعارف، نسخه کتابخانه ملی فرانسه به شماره ۱۳۵۱، برگ نخست و پایان

منابع

- اسدی طوسی، علی بن احمد (۱۳۵۴). *گرشاسپ‌نامه* (به اهتمام حبیب یغمائی). طهوری.
- اسدی طوسی، علی بن احمد (۱۳۹۴). *گرشاسپ‌نامه* (به کوشش محمود امیدسالار و نادر مطلبی کاشانی). سخن.
- انوری ابیوردی، اوحدالدین محمد بن محمد (۱۳۴۰). *دیوان انوری* (به اهتمام محمدتقی مدرس رضوی). بنگاه ترجمه و نشر کتاب.
- اوحدالدین کرمانی (۱۳۶۶). *دیوان رباعیات اوحد الدین کرمانی* (به کوشش احمد ابومحسوب، با مقدمه‌ای از محمدابراهیم باستانی پاریزی). سروش.
- بلخی رومی، جلال‌الدین محمد (۱۳۳۶). *مثنوی معنوی* (به سعی و اهتمام و تصحیح رینولد الین نیکلسون). امیرکبیر.
- بناکتی، داود بن محمد (۱۳۷۸). *تاریخ بناکتی* (به کوشش جعفر شعار). انجمن آثار و مفاخر فرهنگی.
- جرجانی، سید اسماعیل (۱۳۶۹). *خفی علائی* (به کوشش علی اکبر ولایتی و محمود نجم‌آبادی). اطلاعات.
- جهان ملک خاتون (۱۳۷۴). *دیوان کامل جهان ملک خاتون* (به کوشش پوراندخت کاشانی راد و کامل احمدنژاد). زوآر.
- حافظ ابرو (۱۳۸۰). *زبدۀ التواریخ* (کمال حاج سیدجوادی، مصصح). سازمان چاپ و انتشارات وزارت فرهنگ و ارشاد اسلامی.
- خالقی مطلق، جلال (۱۳۷۴). اهمیت و خطر مآخذ جنبی در تصحیح شاهنامه. *ایران‌شناسی*، (۲۸)، ۷۲۸-۷۵۱.
<https://ensani.ir/fa/article/184562>
- خطیبی، ابوالفضل (۱۳۸۶). استفاده منطقی از منابع جانبی در تصحیح شاهنامه. *نامه انجمن*، (۲۵)، ۵۳-۶۶.
<https://ensani.ir/fa/article/128165/>
- دهخدا، علی اکبر (۱۳۷۷). *لغت‌نامه دهخدا*. دانشگاه تهران.
- رشیدالدین فضل‌الله (قرن هشتم). *مکتوبات رشیدی*، نسخه کتابخانه ایاصوفیه، شماره ۳۸۳۳.
- رشیدالدین فضل‌الله (قرن هشتم). *مکتوبات رشیدی*، نسخه کتابخانه نورعثمانیه، شماره ۳۴۱۵.
- ساکت، سلمان (۱۴۰۲). ابیات شاهنامه در کتاب کنزالمعارف. در *پژوهنده نامه باستان (یادنامه شادروان دکتر ابوالفضل خطیبی)*. به کوشش سجاد آیدنلو، سلمان ساکت و رضا غفوری، (صص. ۶۴۶-۶۶۱). انتشارات خاموش.
- سعدی شیرازی، ابوعبدالله مشرف بن مصلح‌الدین (۱۳۱۷). *کلیات سعدی شیرازی* (با مقدمه عباس اقبال آشتیانی). کتابفروشی ادب.
- سعدی شیرازی، ابوعبدالله مشرف بن مصلح‌الدین (۱۳۲۰). *کلیات سعدی* (به اهتمام محمدعلی فروغی). بروخیم.
- سنایی غزنوی، مجدود بن آدم (۱۳۳۶). *دیوان حکیم سنایی* (به کوشش مظاهر مصفا). امیرکبیر.
- سنایی غزنوی، مجدود بن آدم (۱۳۶۲). *دیوان حکیم ابوالمجدود بن آدم سنایی غزنوی* (به سعی و اهتمام محمدتقی مدرس رضوی). سنایی.

طوسی، خواجه رشیدالدین (۱۳۴۸). *تنسوخ‌نامه ایلیخانی* (با مقدمه و تعلیقات محمدتقی مدرس رضوی). بنیاد فرهنگ ایران.

ظهیری، محمد بن علی (۱۳۴۹). *اغراض السیاسة فی اغراض الریاسة* (به تصحیح و اهتمام جعفر شعار). دانشگاه تهران.

عبدالجلیل بن یحیی بن عبدالجلیل بن محمد بن عبدالباقی یزدی (۹۲۶ ق). *کنزالمعارف*، نسخه کتابخانه ملی فرانسه، شماره ۱۳۵۱.

عبدالجلیل بن یحیی بن عبدالجلیل بن محمد بن عبدالباقی یزدی (قرن هشتم). *کنزالمعارف*، نسخه کتابخانه ملی فرانسه، شماره ۱۳۴۲.

عبدالواسع جبلی (۱۳۴۱). *دیوان عبدالواسع جبلی* (به اهتمام و تصحیح و تعلیق ذبیح‌الله صفا). دانشگاه تهران.
عراقی، فخرالدین (۱۳۷۵). *کلیات شیخ فخرالدین ابراهیم همدانی متخلص به عراقی* (به کوشش سعید نفیسی). سنایی.

عمیق بخاری (۱۳۳۹). *دیوان* (با مقابله و تصحیح و مقدمه و جمع‌آوری سعید نفیسی). فروغی.

عمیق بخاری (۱۳۸۸). *دیوان* (علیرضا شعبانلو، مصحح). آزما.

قاضی اوش (۱۳۹۷). *قره‌العین* (سلمان ساکت و زهرا محمودی، مصحح و محقق). موقوفات افشار.

کرمی، محمدحسین، و خادمی، روح‌الله (۱۳۹۱). بررسی سبک شعر مجد همگر شیرازی از دیدگاه مسائل ادبی. *سبک‌شناسی نظم و نثر فارسی (بهار ادب)*، ۳ (۱۷)، ۲۵۵-۲۷۰.

<https://www.bahareadab.com/issue/17>

کمال الدین اسماعیل (۱۳۴۸). *دیوان خلاق المعانی ابوالفضل کمال‌الدین اسماعیل اصفهانی* (به اهتمام حسین بحر العلوم). دهخدا.

گرگانی، فخرالدین اسعد (۱۳۱۴). *ویس و رامین* (مجتبی مینوی، مصحح). فخر رازی.

مجد همگر (۱۳۷۵). *دیوان مجد همگر* (احمد کرمی، مصحح و محقق). ما.

مجدی، مجدالدین محمدالحسینی (بی‌تا). *زینت المجالس*. سنایی.

مشار، خان‌بابا (۱۳۵۰). *فهرست کتاب‌های چاپی فارسی*. ارژنگ.

منوچهری دامغانی، احمد بن قوس (۱۳۳۸). *دیوان استاد منوچهری دامغانی* (به کوشش محمد دبیرسیاقی). زوآر.

منوچهری دامغانی، احمد بن قوس (۱۳۹۲). *دیوان منوچهری* (حبیب یغمایی، مصحح و به کوشش و مقدمه سیدعلی آل داود). موقوفات دکتر محمود افشار یزدی.

نظامی گنجوی، الیاس بن یوسف (۱۳۶۳). *اقبال‌نامه* (ترتیب‌دهنده متن علمی و تدقیقی: ف. بابایف و ی. ا. برتلس، مصحح). میر (گوتنبرگ).

نظامی گنجوی، الیاس بن یوسف (۱۳۶۹). *لیلی و مجنون نظامی گنجوی* (برات زنجانی، مصحح). دانشگاه تهران.

نظامی گنجوی، الیاس بن یوسف (۱۳۷۶). *لیلی و مجنون* (با تصحیح و حواشی حسن وحید دستگردی و به کوشش سعید حمیدیان). قطره.

نظامی گنجوی، الیاس بن یوسف (۱۳۷۸). خسرو و شیرین (با تصحیح و حواشی حسن وحید دستگردی). قطره. نظامی گنجوی، الیاس بن یوسف (۱۳۷۹). اقبال‌نامه (تصحیح و شرح با واژه‌نامه و مقدمه از بهروز ثروتیان). توس. نظامی گنجوی، الیاس بن یوسف (۱۳۸۱). اقبال‌نامه نظامی گنجوی (برات زنجانی، مصحح). دانشگاه تهران. نظامی گنجوی، الیاس بن یوسف (۱۳۸۶). لیلی و مجنون (بهروز ثروتیان، مصحح). امیرکبیر. نظامی گنجوی، الیاس بن یوسف (۱۳۸۸). اقبال‌نامه یا خردنامه (با تصحیح و حواشی حسن وحید دستگردی). قطره. نظامی گنجوی، الیاس بن یوسف (۱۳۹۰). خسرو و شیرین نظامی گنجوی (برات زنجانی، مصحح). دانشگاه تهران.

نظامی گنجوی، الیاس بن یوسف (۱۳۹۰). هفت‌پیکر (با تصحیح و حواشی حسن وحید دستگردی و به کوشش سعید حمیدیان). قطره.

نظامی گنجوی، الیاس بن یوسف (۱۳۹۲). خسرو و شیرین (بهروز ثروتیان، مصحح). امیرکبیر. نظامی گنجوی، الیاس بن یوسف (۱۹۶۰م). خسرو و شیرین (ترتیب‌دهنده متن علمی و انتقادی له و الکساندر ویچ خه تاقوروف و به تصحیح ی. ا. برتلس). فرهنگستان علوم جمهوری شوروی سوسیالیستی آذربایجان.

نظامی گنجوی، الیاس بن یوسف (۱۹۶۵م). لیلی و مجنون (به سعی و اهتمام اژدر علی اوغلی علی اصغرزاده و ف. بابایف و به تصحیح ی. ا. برتلس). اداره انتشارات دانش.

روایینی، سعدالدین (۱۳۲۶). مرزبان‌نامه (به تصحیح و تحشیه محمد بن عبدالوهاب قزوینی). بارانی. روایینی، سعدالدین (۱۳۷۶). مرزبان‌نامه (با مقابله و تصحیح و تحشیه محمد روشن). اساطیر. یاحقی، محمدجعفر (۱۳۸۶). فرهنگ اساطیر و داستان‌واره‌ها در ادبیات فارسی. فرهنگ معاصر.

References

- Abd Alwase Jabali. (1962). *Diwane Abd Alwase' Jabali* (Z. Safa, Ed.). University of Tehran. [In Persian].
- Abdul Jalil bin Yahya bin Abdul Jalil bin Muhammad bin Abdul Baqi Yazdi (926 A.H.). *Encyclopaedia*. edition of the National Library of France, number 1351. [In Persian].
- Abdul Jalil bin Yahya bin Abdul Jalil bin Muhammad bin Abdul Baqi Yazdi (eighth century). *Encyclopaedia*. edition of the National Library of France, number 1342. [In Persian].
- Amagh Bokhari. (1960). *Diwane Amagh Bokhari* (S. Nafisi, ed.). Furoughi. [In Persian].
- Amagh Bokhari. (2009). *Diwane Amagh Bokhari* (A. Sha'banlo, Ed.). Azma. [In Persian].
- Anwari Abiwardi, A. (1961). *Diwane Anwari* (M. T. Modarres Raḍavi, Ed.). Book Translation & Publishing Company. [In Persian].
- Asadi Tusi, A. (2015). *Garshaspname* (Prepared by M. Umidsalar & N. Moṭallebi Kashani). Sokhan. [In Persian].
- Balkhi Rumi, J. (1957). *Masnawi Ma'nawi* (R. Nicholson, Ed.). Amirkabir. [In Persian].
- Banakati, D. (1999). *History of Banakati* (J. Shu'ar, Editor). Association of Cultural Works & Honors. [In Persian].
- Dehkhoda, A. A. (1998). *Dictionary*. University of Tehran. [In Persian].
- Ghazi Oush. (2018). *Ghorrat al'eyn* (S. Saket & Z. Maḥmūdi, Eds.). Mughoufate Afshar. [In Persian].
- Gurgani, F. A. (1935). *Wis & Ramin* (M. Minuwi, Ed.). Fakhre Razi. [In Persian].
- Hafez Abrou. (2001). *Zobdat al-Tavarikh* (K. Haj Seyyed Jawadi, Ed.). Printing & Publishing Organization of the Ministry of Culture & Islamic Guidance. [In Persian].
- Iraghi, F. (1996). *Diwane Fakhr aldin Iraghi* (S. Nafisi, Ed.). Sana'i. [In Persian].

- Jahan Malek Khatoun. (1995). *Diwane Jahan Malek Khatoun* (P. Kashani Rad & K. Aḥmadnezhad, Eds.). Zawar. [In Persian].
- Jordjani, S. E. (1990). *Khoffey 'alayi* (A. Velayati & M. NajmAbadi, Eds.). Etela'at. [In Persian].
- Kamal al-Din Esma'il. (1969). *Diwane Kamal al-Din Esma'il* (Ḥ. Baḥr al-Ulomi, Ed.). Dehkhoda. [In Persian].
- Karami, M. H., & Khademi, R. (2012). The study of Madjd Hamgar Shirazi's poetic's style based on the point of view of literary issues. *Journal of Persian Poetry & Prose Stylology*. 3(17), 255-270. <https://www.bahareadab.com/issue/17> [In Persian].
- Khaleghi Motlagh, J. (1995). Importance & danger of secondary sources for edit of Shahname. *Iranian Studies*, (28), 728-751. <https://ensani.ir/fa/article/184562/> [In Persian].
- Khatibi, A. (2010). Reasonable usage of secondary sources for edit of Shahname. *Nameye Anjoman*, (25), 53-66. <https://ensani.ir/fa/article/128165/> [In Persian].
- Majd Hamgar. (1997). *Diwane Majd Hamgar* (A. Karami, Ed.). Ma. [In Persian].
- Majdi, M. (n.d). *Zinat al-Madjales*. Sana'i. [In Persian].
- Manouchehri Damghani, A. (1959). *Diwane Manūchehri Damghani* (M. Dabirseiaḳi, Ed.). Zavvar. [In Persian].
- Manouchehri Damghani, A. (2013). *Diwane Manouchehri* (Ḥ. Yaghmayi, Ed.). Mughoufate Afshar. [In Persian].
- Moshar, Kh. (1971). *List of Persian Printed Books*. Arzhang. [In Persian].
- Nezami Gandawi, E. (1990). *Leyli & Majnoon* (B. Zanjani, Ed.). University of Tehran. [In Persian].
- Nezami Gandjawi, E. (1998). *Leyli & Majnoon* (By Ḥ. Waḥid Dastgerdi). Ghatre. [In Persian].
- Nezami Ganjawi, E. (1960). *Khosro & Shirin* (V. E. Berthels, Ed.). Baku. [In Persian].
- Nezami Ganjawi, E. (1965). *Leyli & Majnoon* (V. E. Berthels, Ed.). Danesh. [In Persian].
- Nezami Ganjawi, E. (1984). *Eghbalname* (V. E. Berthels, Ed.). Gutenberg. [In Persian].
- Nezami Ganjawi, E. (2000). *Eghbalname* (B. Serwateian, Ed.). Tous. [In Persian].
- Nezami Ganjawi, E. (2000). *Khosro & Shirin* (by H. Waḥid Dastgerdi). Ghatre. [In Persian].
- Nezami Ganjawi, E. (2002). *Eghbalnameye Nezami Ganjawi* (B. Zanjani, Ed.). University of Tehran. [In Persian].
- Nezami Ganjawi, E. (2007). *Khosro & Shirin* (B. Serwateian, Ed.). AmirKabir. [In Persian].
- Nezami Ganjawi, E. (2007). *Leyli & Majnoon* (B. Serwateian, Ed.). AmirKabir. [In Persian].
- Nezami Ganjawi, E. (2009). *Eghbalname or Kheradname*. (H. waḥid Dastgerdi, Ed.). Ghatre. [In Persian].
- Nezami Ganjawi, E. (2011). *HaftPeykar* (H. waḥid Dastgerdi, Ed.). Ghatre. [In Persian].
- Nezami Ganjawi, E. (2011). *Khosro & Shirin* (B. Zanjani, Ed.). University of Tehran. [In Persian].
- Owhad al-Din Kermani (1987). *Diwane rubaiyate Owhad al-Din Kermani* (A. Aboumahboub, Ed.). Suroush. [In Persian].
- Rashid al-Din Faḍl Allah. (8 th) *Maktūbat Rashidi*. Ayasofya, no 3833. [In Persian].
- Rashid al-Din Fazl Allah. (8 th) *Maktubat Rashidi*. Nuruosmaniye, no 3415. [In Persian].
- Sa'di Shirazi (1938). *Diwane Sa'di Shirazi*. Adab Bookstore. [In Persian].
- Sa'di Shirazi (1941). *Diwane Sa'di Shirazi* (M. A. Furoughi, Ed.). Brookhim. [In Persian].
- Saket, Salman. (2023). Shahname's Verses in Kanz al-Ma'aref. In *Ancient Letter Researcher*, (pp. 646-661). Khamoush. [In Persian].
- Sana'i Ghaznawi, M. (1957). *Diwane Sana'i Ghaznawi* (M. Mosaffa, Ed.). AmirKabir. [In Persian].
- Sana'i Ghaznawi, M. (1983). *Diwane Abo al-Majdod ibn Adam Sana'i Ghaznawi* (M. T. Modarres Radavi, Ed.). Sana'i. [In Persian].
- Scefer, Ch. (1883). *Chrestomathiepersane*. Paris.
- Tousi, R. (1969). *Tansokhnameye Ilkhani*. Iranian Culture Foundation. [In Persian].
- Warawini, S. (1947). *Marzbanname* (A. Ghazwini, Ed.). Barani. [In Persian].
- Warawini, S. (1998). *Marzbanname* (M. Rushan, Ed.). Asatir. [In Persian].
- Yahaghi, M. J. (2007). *Culture of Myths & stories in Persian Litratue*. Farhange Moaser. [In Persian].
- Zahiri, M. A. (1970). *Aghraz al-Seiasat fi A'raz al-Reiasat* (J. Shu'ar, Ed.). University of Tehran. [In Persian].